

Osobný vínš Miloslavovi Petruskovi

1.

Mám vlastne šťastie.

Pri príležitosti jubilea Miloslava Petruska už totiž odznelo mnoho vážnych, krásnych a vznešených slov, uskutočnila sa vedecká konferencia, ba jubilant dokázal niečo, čo sa každému nepodarí: za neúnavnej editorsko-organizačnej spolupráce svojej súputníčky Alenky Miltovej, redaktorky Sociologického nakladateľstva SLON, vydal ku svojmu výročiu knihu. A nie hocakú publikáciu, ale rovno kritickú knihu o kontextoch – *Společnosti pozdní doby* [Petrusek 2006] – podobne osviežujúcu pre odborné kruhy, ako bola svojho času jeho *Sociometrie* z roku 1969 [Petrusek 1969a]; podobne objavnú pre širšiu verejnosť, ako bolo kedysi dielo kolektívu pod vedením Pavla Machonina *Československá společnost*, vrátane jubilantovej kapitoly (tiež z roku 1969) [Petrusek 1969b]; a napokon bezpochyby aj podobne užitočnú pre dnešnú študentskú obec, ako bol pre ich predchodcov *Malý sociologický slovník* [1970], ktorého bol editorom i spoluautorom – ba medzi dnešnými študentmi výhľadovo azda aj knihu ešte obľúbenejšiu, pretože dnes, v roku 2006, je autor vďaka svojmu dlhoročnému kantorskému nasadeniu pre študentov a študentky pojem. Chvalabohu sa dnes píše rok 2006, takže jeho knihám nehrozí osud po roku 1970 – že totiž išli do stoky, boli vyradené z predaja i z knižníc. Toto som zhodou okolností zažil na vlastnej koži, keď som bol v roku 1971 počas vojenskej služby pridelený do knižnice útvaru, kde sa vyradňovalo: medzi titulmi odsúdenými na likvidáciu bola aj *Sociometrie*, v armáde sa už začalo merať inak.

Mám teda, vravím, šťastie, pretože za takýchto okolností smie byť môj pozdrav jubilantovi naskrze nesystematický a osobný – nekoncipujem tieto riadky ani ako biograf, ani ako recenzent, ani ako hodnotiteľ celku Petruskovho diela, iba ako niekto, kto spolu s inými mal to šťastie ho stretnúť a aspoň krátko s ním spolupracovať.

2.

Šťastena stála pri mne, aj pokiaľ ide o čas, kedy som sa s Milanom bližšie zoznámil. Bolo to pred vyše dvadsiatimi rokmi, Fedor Gál vtedy zostavoval zborník textov od sociológov, ekonómov, prognostikov, filozofov a neskôr pozval Milana do Bratislavy, na prednášku do Kabinetu prognóz fungujúcom pri Slovenskej akadémii vied.

Mimochodom, výrečné sú mená i témy z chystaného diela, opisujem ich z cyklostylovaného papiera, ktorým Fedor pozýval autorov k spolupráci, nakoniec sa v zborníku vydanom v niekoľkých exemplároch koncom roku 1985 neocitli všetci, ale na prelome roku 1984 a 1985 zostavovateľ uvažoval takto: Miloš Zeman: „K analýze vývojových mechanizmov spoločenské dynamiky“; Karel Kouba: „Vzory chováni účastníků společenského života – předpoklady a hranice proměn“; Lubomír

Mlčoch: „Ekonomika hrou“; Tomáš Ježek, Václav Klaus: „Mýty a tabu v ekonomii“; Jiří Vraný: „Bída ekonomie“; Miloslav Petrusek (má tu dva texty): „Problém mýtu v současné sociologii“ a „Problém rituálního a deviantního chování“; Jiří Kabele (taktiež dva texty): „Společenství a sociální podpora jimi poskytovaná“ a „Úvahy o povaze sociální reality“; Egon Gál: „Přirozený svět a sociálně štruktúry“; Martin Bútora: „Alternatívy skúmania sociálneho javu na príklade alkoholizmu“; Josef Vavroušek: „Nedostatky systému plánování společnosti“; Fedor Gál: „Veda v (našej) spoločnosti“; Josef Zieleniec: „Problém hodnot a hodnocení“; Dušan Tříška: „K vymezení a diferenciaci předmětu společenských věd“...

Ako vidno, „střet konceptů“ (povedzme neoliberálnej ekonómie a trvalo udržateľného rozvoja) ani spory rôznych spoločenských prúdov o „hýbateľoch zmeny“ sa prinajmenšom v tomto zborníku ešte nekonali, a viacerí autori určite netušili, že sa z výšin teoretického rozvažovania o necelých päť rokov presunú do búrlivých, časom aj mútnych vôd praktickej politiky, čo ich v jednom okamihu ako predstaviteľov Občianskeho fóra a Verejnosti proti násiliu nakrátko spojí (v Novembri 1989 a tiež aj vo voľbách v júni 1990) a čoskoro nato zase ostro rozdelí (účasťou pri zakladaní a budovaní politických strán – občianskodemokratickej, liberálnej, konzervatívnej, sociálnodemokratickej či „zelenej“ orientácie).

V zborníku z roku 1985 však nešlo o prípravu politického činu, išlo skôr o rôzne varianty diagnózy nefungujúceho systému a reflexie o vede. Texty na seba zväčša priamo nereagovali, boli však, okrem iného, vítanou zámienkou na diskusie, stretávanie a výmeny názorov kdesi na hranici legality. Navyše vo svojom celku dokumentovali – aspoň tak som tomu rozumel –, že popri už zabehanom okruhu „druhej kultúry“ (spisovateľov a umelcov) existuje aj autonómne a azda aj čitateľsky zaujímavé spoločenskovedné myslenie, v tých časoch značne odlišné od oficiálnej produkcie v ich odboroch.

Nie je náhoda, že Miloslav Petrusek bol v tom čase ideálnym partnerom do takýchto debát – paradoxne aj „vďaka“ normalizačnému postihu, keďže pracoval ako pomocný knihovník v Knihovním středisku Filozofické fakulty UK a mohol sa tak sústredenejšie venovať „domácomu štúdiu“. Ako sám píše, svoj odsun „využil k aktívnemu sebevzdělávání a později k přednáškové a publikační činnosti v tzv. šedé zóně (malotirážní tisky různých vědeckovýzkumných ústavů, přednášky v Prognostické společnosti, později v Československé sociologické společnosti a ve Slovenské sociologické společnosti)“ [Petrusek 2003] a tiež k „přípravě překladů společenskovední literatury (celkem 40 titulů), které již po roce 1989 vyšly knižně“, v spolupráci s osobnosťami z brnenskej disidentskej skupiny Prameny (Milan Jelínek, Jiří Müller, Petr Oslzlý, Vladimír Jochman a iní).

Nebola to však iba číra akumulácia poznatkov; bola to aj postupná akumulácia vzdoru voči praktikovanej pseudovede – a moje šťastie spočívalo v tom, že som ho zachytil práve v takomto období. V jednom z listov, ktoré sme si v tých rokoch vymieňali – tento pochádza z januára 1986 – Milan písal: „Dostal jsem nápad. Myslím, že ta díra v informovanosti o literatuře plus absence kritické sebereflexe toho, co tvoří naše oficiální kruhy, (...) je tak obrovská, že by stálo za to vydávat periodič-

kum... Samozrejme náklad 8 výtisků... Mám koncepciu, tvrdé neskromnou, tvrdé reholnickou... něco ? la Šaldův zápisník. Začnu to sám, budu to psát a posílat známým. Servítek si brát nebudu: oni si ho neberou taky (...). Spíše by mi šlo o zaplňování děr a mezer a rozšíření komunikace mezi námi všemi. Nenechávat si to pro sebe, kam si to ostatně vezmeme? Do hrobu, do blázince či do vězení?" V októbri 1986 k tomu ešte dodal: „... co chystáme dále – myslím, že je třeba začít zvedat hlavu, jinak nás ti blbové zahltí zcela.“ Od roku 1987 začínajú s Josefom Alanom vydávať samizdatový časopis *Sociologický obzor*: znechutenie z pomerov, ktoré si mnohí v tých časoch odreagúvali ironickými šlahmi pri pive, sa konečne aj v oblasti sociológie zhmotňuje do reflexie kritických intelektuálov.

Reflexie, ktorá otvárala oči, a nie iba niekoľkým sociológom, pretože tenké priesvitné starostlivo prepisované kópie *Sociologického obzoru* pozopínané v charakteristických bledoružových a tmavozltých obálkach a ich autorov, teda predovšetkým Josefa Alana a Miloslava Petruska, a časom aj ďalších, skrytých pod pseudonymami ako Petr Grňa, Jan Benedikt, Martin Piluša, Jan Polehňa, Lubor Čep, Karel Králík, Satis, Jindřich Nebo, Petr Podskalský a iní, schopných dať dokopy okolo 100, dakedy aj 130 husto písaných strán označených ručne dopísanými číslami tenkou čiernou fixkou alebo ceruzkou vpravo hore, sme považovali za užitočné šíriť ďalej – boli sme totiž presvedčení, že si na Slovensku nájdú svojich priaznivcov a získajú ohlas aj medzi ľuďmi z iných humanistických profesií. Trochu dlhšia veta, uznávam; ale pravdivá.

3.

Mal som zhodou okolností šťastnú ruku aj vo výbere miesta, kde sme sa s Milanom po prednáške stretli. Bola to kaviareň Korzo, rožná budova na jednom konci Hviezdoslavovho námestia, ústredného verejného priestranstva blízko historického centra starej Bratislavy. Debata sa voľne, nenáhľivo plavila z témy na tému a v jednej chvíli sa dotkla otázky pamäti – historických zlomov, trhlín, diskontinuity v stredoeurópskom priestore. Café Corso je dodnes na svojom mieste, blízko Dunaja, za chrbtom sa nám pyšne týčila silueta vtedy ešte pomerne nového Mostu Slovenského národného povstania medzi Bratislavou a Petržalkou, ktorého výstavba drastickým spôsobom zničila časť starého mesta, viedla k zbúraní synagógy postavenej hneď vedľa Dómu Sv. Martina a nadhlo zabetónovala nehostinnosť tohto typu modernity v dorážanom urbánnom prostredí. Sotva by sme boli našli lepšiu scéneriu pre sprítomnenie historických ruptúr.

Hviezdoslavovo námestie, dnes zrekonštruované, oddávna čulé a obľúbené miesto pre tisícky Bratislavčanov, ešte v prvej polovici 18. storočia nebolo námestím – boli tu domy rybárov a prístav. Svoj tvar dostalo po zbúraní mestských hradieb, ktoré iniciovala Mária Terézia. Námestie vydláždili, neskôr na ňom pribudli strokové aleje, koncom 19. storočia ho už volali Promenáda, lebo tam obyvatelia mesta chodievali na prechádzky. Nakrátko, v rokoch 1852–1861, sa z neho stalo námestie

maršála Radetzského, a v roku 1861 už Promenáda dostala maďarský názov Sétatér (Prechádzkové námestie). Uprostred postavili sochu skladateľa Johanna Nepomuka Hummela, bratislavského rodáka. Po rakúsko-uhorskom vyrovnaní začalo postupne expandovať „vlastenecké Uhorsko“: v roku 1899 námestie premenovali podľa protagonistu uhorskej revolúcie na námestie László Kossutha, v roku 1905 sa Hummel musel pomknúť o kus ďalej a na námestí ho vystriedala socha revolučného básnika Sándora Petöfiho. Po vzniku Československej republiky Kossutha vymenil Palacký a namiesto uhorskej revolúcie prichádza slovenské obrozenie: najprv Petöfiho zadenbili a ukryli, neskôr námestie premenovali na Hviezdoslavovo a v 1937 pribudla do stredy námestia socha Pavla Orságha Hviezdoslava.

Svoje si zažila aj Mária Terézia. Mesto jej kúsok od Hviezdoslavovho námestia v roku 1897 postavilo sochu, vlastne súsošie bratislavského sochára Jána Fadrusza zobrazujúce cisárovnú a ďalšie postavy zvečňujúce „vernosť uhorských stavov panovníčke“ v dvojnásobnej životnej veľkosti. Do jeho základov, ako spomína historik Ľubomír Lipták, zamurovali listinu s výzvou „Stoj na večné časy!“ [Lipták 2006]. Dlhého nevydržalo: v roku 1921 ho dav vedený legionármi rozdrúzgali. Namiesto nej prišla v roku 1938 socha Milana Rastislava Štefánika, spoluzakladateľa československej štátnosti, v leteckej kombinéze, v pozadí s levom držiacim štít so štátnym znakom. S nástupom Slovenského štátu v roku 1939 odstránili leva a s nástupom komunizmu v tajnej nočnej akcii ženisti odstránili aj generála. Dnes na jeho mieste stojí trochu chladne stvárnený Ľudovít Štúr.

Na opačnej strane, oproti Márii Terézii/Štefánikovi/Štúrovi nás pamätná tabuľa na Kernovom dome upomína na stretnutie Vladimíra Clementisa s Indírou Gándhiovou a Džaváharlálom Néhrúom v roku 1938. Komunistický režim neprežila nielen Štefánikova socha, ale ani Clementis, po Janovi Masarykovi minister zahraničných vecí – v roku 1952 ho spolu s ďalšími popravili.

Príznačná bola aj novodobá história budovy Kozicsovho domu v strede námestia, kde je dnes americké veľvyslanectvo. Spojené štáty tam mali najprv konzulát, v roku 1948 ho obýval mladý diplomat Claiborne Pell, neskôr predseda zahraničného výboru amerického Senátu. Čoskoro potom zmizol z povrchu zeme Clementis, odišiel Pell a budovu zatvorili. Nezbúrali ju, to nešlo, bol to americký majetok, iba tam tak po celé desaťročia stála: absurdná, navonok udržiavaná, avšak totálne anonymná budova so zamurovanými oknami, s vysunutou vlajkovou žrdou, na ktorej však nijaká vlajka nepovievala, budova bez mena, bez názvu, bez majiteľa, bez náznaku, komu patrí a čomu slúži. Dvadsať rokov som býval oproti nej, na druhej strane ulice; v dome susediacom s ambasádou sme mali pivnicu, kde sme na zimu ukladali do kufra jablká zabalené v novinovom papieri. Pod oknami stálo kino Mladosť čiže Stalingrad čiže Bioskop, z balkóna sme dovideli na budovu Slovenského národného divadla na druhom konci námestia.

Postáli sme s hosťom z Prahy pred týmto divadlom, ktorému architekti Ferdinand Fellner a Hermann Helmer vštepili podobnú eklektickú pečať ako svojim projektom divadiel v Budapešti, Brne, Karlových Varoch, Zürichu, Berlíne a inde. Až do prevratu v roku 1918 sa v tomto pôvodne mestskom divadle hrávalo maďarsky a ne-

mecky, prvý umelecký kolektív činohry tvorili českí herci z Východočeského divadla, prvou premiérou bola v roku 1920 Maryša, až potom zaznela slovenčina, a tá už potom znela nie len z pódia, ale aj spreď divadla, z úst Hodžu, Tisa i Širokého, ktorí tam rečnili z balkóna alebo z tribún.

„Udeřil jste mě časem,“ zhrnul dojmy z krátkej prechádzky, keď si na pôvabnej Ganymedovej fontáne pred divadlom, zhotovenej Viktorom Tilgnerom v roku 1888 ako výlučne okrasný, dekoratívny prvok mesta (napájala ju filtrovaná dunajská voda...), prečítal nápis v maďarčine – naozaj, „ono to Československo netrvá zase až tak dlhou, ešte mu není ani sedmdesát – kdoví, jak to bude v takovém věku s námi...“

Miloslav Petrussek to už vie: na vlastnej koži zakúsil zlomy, prevraty, ruptúry i násilne zastavený čas a postavil sa k tomu takpovediac masarykovsky: vo svojich „sociologických pitvách“ myslel „dobře a silně“, pokúšal sa popri analýze sociologických konceptov, systémov či osobností uplatniť aj interpretatívnu sociológiu, skúmať tiež „společenský život tzv. všední, nepatrný“, a vložil hodný kus svojej sociologickej mohutnosti do budovania „nového paradigmatu kritické sociologie“. A jeho priaznivci to vedia tiež: na sedemdesiatku mu darovali platan, „strom mohutný, hluboce kořenící, vysazovaný v parcích jako výrazná solitéra, okrasný netypickou borkou, svými rozměry, habitem i olistěním.“

4.

Zblížil som sa s ním v časoch, keď sa mu pomaly, ale iste začínalo jedno z lepších období jeho života – nie v tom zmysle, že by sa mu zlepšilo jeho verejné či odborné postavenie a že by z oficiálnych miest dostal viac príležitostí pre tvorivú prácu. Skôr preto, lebo sa intenzívnejšie pustil do práce „neoficiálnej“.

Šťastím pre mňa i pre viacerých Milanových slovenských priateľov a partnerov spočívalo v tom, že súbežne s tým, ako sa „jeho duch dvíhal nahor“, na Slovensku sa začínali v rokoch 1985, 1986 a 1987 postupne meniť spoločenské pomery. Ani nie tak „hore“, v najvyšších stranických či štátnych štruktúrach, ba ani nie „dolu“, to znamená na „prízemí“ spoločenskej hierarchie, na nižších stupňoch riadenia – menili sa však v okolí mocenského systému, „v pivnici“, „na dvore“ i „na ulici“. Oficiálne povolený intelektuálny život v humanitných disciplínach bol síce naďalej poväčšine nezáživný a jeho dozorcovia sa správali represívne voči každej produkcii, ktorá ho presahovala. Začali sa však objavovať známky určitého oživenia v neformálnych štruktúrach, ktoré sa predtým, na rozdiel od situácie v českej časti štátu, natoľko neprejavovali: šírilo sa alternatívne videnie sveta i alternatívne konanie.

Nereformovaný režim opakovane vykazoval známky nefungovania, na rozdiel od minulých rokov sa však teraz v rôznych prostrediach pociťovalo nielen znechutenie a zúfalstvo, ale aj určité presvedčenie o nevyhnutnosti zmeny, o potrebe prekonávať bezmocnosť. Časť generácie, ktorá dospievala v 60. rokoch, predsa len celkom nestratila onen základný vtedy nadobudnutý životný pocit slobody, a podieľala sa na zmene atmosféry. Boli medzi nimi ochranári, divadelníci, hudobníci, vý-

tvárnici, spisovatelia, filmári, novinári, prírodovedci – a sociológovia, ktorí vtedy prišli s termínom „ostrovov pozitívnej deviácie“ ako priestoru nezávislého myslenia a konania [Bútora 1990]. Paralelne s tým sa odvíjali početné aktivity mladšej generácie nezaťaženej traumou porážky, vrátane aktivistov „tajnej cirkvi“. Duša neoficiálnej kultúry Agnes Snopko pripravoval program *Dotyky a spojenia*, kde sa stretávali hudobníci, spisovatelia i spoločenský vedci; ochranári ako Mikuláš Huba, Ján Budaj, Peter Tatár a ďalší prišli so sériou imaginatívnych verejných podujatí; Peter Zajac a jeho kolegovia usporadúvali interdisciplinárne diskusie v Literárnom ústave Slovenskej akadémie vied; Daniel Fischer a ďalší výtvarníci vystavovali v netradičných priestoroch a stavali komunikačné mosty k matematikom, k ľuďom z exaktných disciplín; Fedor Gál organizoval debatané krúžky a semináre za účasti prognostikov, zástupcov ďalších humanistických disciplín i hostí z Čiech; čulý život prúdil v slovenskej vetve československej psychoterapeutickej komunity, šírili sa polooficiálne vydané preklady a zborníky; začali kolovať nepublikované práce vedcov, napríklad biológ Laco Kováč, koncom 60. rokov nádejný slovenský kandidát na nomináciu na Nobelovu cenu, odsunutý režimom na miesto výskumníka v Psychiatrickej liečebni, pustil do širšieho obehu texty o psychiatrii, o svojej ceste do Sovietskeho zväzu; vychádzali zaujímavé prózy ako Slobodov *Rozum*; martinské divadlo uviedlo pôsobivú adaptáciu knihy *Let nad kukučkiným hniezdom* v réžii Martina Porubjaka, bola to československá premiéra dovtedy zakazovaná kvôli Milošovi Formanovi; bratislavské Štúdio S uviedlo Mrožkových *Emigrantov* s Milanom Lasicom a Mariánom Labudom. Končila sa atomizácia, zmierňovala sa izolácia medzi jednotlivými súčasťami kultúry a vedy, postupne sa znovuobnovovala verejnosť. A mnohí títo ľudia sa stretávali na koncertoch folkových spevákov a džezmenov priťahujúcich svojím autentickým prejavom, vídali sa v malých, „nekamenných“ divadlách, uchvacujúcich hereckými i režisérskymi výkonmi. Stále väčšími sa dali čítať literárne časopisy, kde sa o týchto veciach písalo, nastúpila nová redakcia vynikajúcich *Slovenských pohľadov*. Tieto prostredia vyžarujúce duch vzdoru a túžby po slobode, nachádzajúce sa zväčša na okraji oficiálnych štruktúr alebo aj celkom mimo nich, sa začali navzájom ovplyvňovať. A keď kolektív autorov zostavil ochránársky „čin desaťročia“, publikáciu *Bratislava/nahlas*, okamžite napadnutú v denníku *Pravda* a na stránických grémiách, predstavovalo to už organizovaný zápas za pravdu a odpor voči lži režimu.

V prípade ochráňarov už nešlo iba o diagnózu, o vyslovenie pravdy, ale do istej miery aj o návod na terapiu, o konkrétny občiansky aktivizmus pri dosahovaní zmeny. Ochranárske hnutie na Slovensku bolo vtedy podnecujúce i provokujúce, čo názorne zdokumentovala výskumná sonda pod názvom *Prieskum 111*. Podľa nej environmentálne občianske hnutie, na Slovensku vnímané pod strešným názvom „ochranári“, vykonávalo v druhej polovici 80. rokov stojedenásť rozmanitých typov činností, od obyčajnej brigády a skrášľovania životného prostredia, cez protestné akcie na záchranu pamiatok až po systémové odborné expertízy pracovníkov Akadémie vied. Nemalo to charakter celospoločenskej rebélie alebo politického hnutia, akým bola povedzme poľská *Solidarita* – avšak týchto sto jedenásť druhov činností ukazovalo, že nešlo iba o úzko zameranú zelenú iniciatívu, ale o „pestrofarebné“

hnutie, na pôde ktorého sa rodili desiatky „malých verejností“ aktívnych občanov. Dobové texty oplývali pojmami „občan“ a „verejnosť“: občan, ktorý sa stará o svoje prostredie, o svoje okolie, o svoju obec, teda o niečo, čo je nad ním; verejnosť ako súčasť občianskej spoločnosti, ako spätná väzba pre moc.

Petruskova jedinečnosť – ako „kritického sociológa“ i ako intelektuála, ktorý žil v Prahe – spočívala v tom, že on takmer všetky tieto prúdy a mnohých týchto ľudí poznal: čítal slovenské časopisy, sledoval slovenské diskusie, navštevoval predstavenia slovenských divadiel, kupoval knihy vydané v slovenčine, či už pôvodiny alebo preklady. To vtedy ani zďaleka nebolo samozrejmé, takých široko rozhladených ľudí nebolo veľa ani na Slovensku, a takí v Čechách a na Morave, čo by poznali slovenské pomery, sa dali spočítať na prstoch. Absentovali osobnosti, ktoré by dokázali celostnejšie zachytiť črtajúce sa zmeny a uvažovať o role spoločenských vied, osobitne sociológie, v tomto procese. On takou osobnosťou bol, so Slovenskom ho spájali početné nitky, a nebola to iba pasívna recepcia a evidencia toho, čo sa na Slovensku deje, bola to živá obojstranná komunikácia.

5.

Nesporným šťastím a objavom bola pre nás v roku 1986 Petruskova *Alternativní sociologie* [Petrusek 1986]. Vnímali sme ju ako dielo človeka, ktorý sa narodil pre svoj odbor, ako tvorcu, ktorý je „povolaný“. Oslovil nás erudíciou, imagináciou i štylistickou eleganciou; ozaj, kde by sme vo vtedajšej sociologickej „prevádzke“ boli našli úvahy začínajúce citátmi z biblie, od Umberta Ecce, Canettiho či Dostojevského? A prihovoral sa nám tým, že jeho alternatívna sociológia chcela byť znášateľná, otvorená a tolerantná i v podmienkach nealternatívnej spoločnosti.

Pre mnohých z nás bol jeho spôsob uvažovania výrazom vnútornej slobody, dôkazom márnosti pokusov potlačiť tvorivosť a zahnať do kúta autentickú vzdelanosť. Bol to opak „captive minds“ Czesława Miłosza – bol to „nesputnaný duch“. Ako mi to s istou dávkou pátosu povedal jeden z jej čitateľov-sociológov, keď mi nočnou hodinou prišiel vrátiť požičaný výtlačok: „Odteraz už nemožno pestovať sociológiu po starom“.

Petruskov text zosobňoval rozpor medzi formálnym svetom sterilnej inštitucionalizovanej vedy a medzi svetom neformálnych, autentických autorít vedy. Oficiálna sociologická produkcia, najmä tá na vyšších rebríčkoch „vedeckej“ hierarchie, pôsobila vyprázdnená a odpudzujúca. V tom čase sme sa „zabávali“ napríklad tým, že sme posudzovali integritu publikujúcich sociológov aj podľa toho, nakoľko ustupovali požiadavke „citačného indexu“, t.j. v akej miere vo svojich článkoch a knihách citovali dokumenty straníckych zjazdov a odvolávali sa na klasikov. Mohli sme pravdaže túto scholastiku ignorovať; mohli sme sa z nej vysmievať, ironizovať ju; mohli sme sa voči nej negatívne vymedzovať – panujúcej atmosfére sa však dalo lepšie čeliť vtedy, keď niekto ukázal, že sociológia sa dá robiť aj inak. *Alternatívna sociológia* bola radostným objavom, že československá sociológia žije, a teda vlastne aj

akýmsi posolstvom nádeje. Reflektovala obmedzenosť štátom riadenej vedy spôsobom, ktorý presahoval bežnú kritiku pomerov aj preto, lebo ponúkal alternatívu.

Samozrejme, sociologický život sa v Československu neobmedzoval iba na petrifikovanie schválených kánonov, na oficiálne fóra a zhora usmerňované formalizované štruktúry. Inteligentné i tvorivé uplatňovanie sociologickej optiky sa odohrávalo napríklad na pôde niektorých výskumných inštitúcií i rôznych ad hoc utvorených bádateľských tímov. Uskutočňovala sa však zväčša na „odvetvovom“ základe, zaoberala sa rezortne lokalizovanými problémami. Väčšina sociológov rezignovala na autentické kritické sociologické myslenie „vo veľkom formáte“, disciplína upadala; praktikujúci sociológovia zvyčajne akceptovali existujúce pomery, vrátane eskalácie priemernosti, pretože ich považovali za neodstrániteľné. V sociológii, ako to neskôr Petrusek konštatoval v už porevolučnom *S-Obzore*, „takmer vôbec neboli disidenti“ [Petrusek 1992: 11]; zato však v nej popri ideologických koryfejoch pôsobili aj účastníci „šedej zóny“, kolísajúci medzi „miernym dištancom“ a akceptáciou daného stavu – nakoniec aj on sám písal o svojich vlastných rozpakoch pri svojom dávnejšom účinkovaní v tomto priestore.

Len čo to však bolo aspoň trochu možné, usiloval sa preniesť kritickú reflexiu zatuchnutých pomerov aj do širšieho verejného priestoru. „Môj článok vyjde“ – písal mi v auguste 1988 – „a základní kritická these zní takto: jak to, že dvacet let nebylo v sociologii debutantů? jak to, že nikdo mladší 40 let nic nenapsal knižně? Nemá co? Nechce? Nemůže? Blbové vůkol? Ne že jako ‚my starcí‘ si neškrtneme, ale jak to, že ti mladší si neškrtili? A že jsme 100 let za opičkami macacus rhesus atd. Ještě to nevyšlo a již jest napsána replika dr. Šabouka, která vyjde současně. Nevadí.“

V listoch z týchto čias, z obdobia perestrojky, sa občas dotkol paradoxnej predstavy: zadenbené pomery doma sa zmenia až vtedy, keď v Sovietskom zväze sami prídu na to, že veci sa v skutočnosti majú inak. „Dějí se tam věci bezprecedentní, pro Rusy to musí být ještě nesrovnatelně neuvěřitelnější Alenčinov (dle Alenky v říši divů) než u nás v onom roce, protože my jsme přece jenom měli Masaryka a o demokracii jsme měli reálné tušení, ale oni – Pane Bože nebeský, oni teď objevili Montesquieuho, já to formuloval – jak Rus objeví dělbu mocí, něco se stane, a taky jo...“ A na tieto poznámky z novembra 1987 nadväzuje list z mája 1988, kde už len lakonicko-ironicky konštatuje: „Inu, jak jsem si kdysi dovolil předvídat – oni ti Rusové přijdou až k těm třem odděleným mocím a my se to od nich naučíme.“ Táto mierne pochmúrna prognóza sa napokon nenaplnila, čoho potvrdením je epizóda z jubilantovej biografie: v roku 2001 sa ako predseda Masarykovej českej sociologickej spoločnosti stáva expertom Svetovej banky pre modernizáciu výučby sociológie v Ruskej federácii...

O to väčšmi oslobodzujúcu, katarznú rolu zohrala v druhej polovici osemdesiatych rokov jeho „Alternativka“, rozširovaná pod pseudonymom Petr Grňa: nabádala k rozjímaniu o kľúčových dilemách sociológie ako disciplíny, ktorou sa nielen živíme, ale s ktorou by sme sa aj chceli väčšmi stotožniť, oddať sa jej pre krásu myslenia s ňou spojenú.

6.

Mali sme tiež, po šieste, šťastie byť svedkami obdivuhodného výkonu sociologickej imaginácie. O tom sa nepíše ľahko – naozaj, ako myslieť tak, aby človek vystihol „krásu myslenia“? Takže iba stručne: kde bolo, tam bolo, bola raz jedna krajina, za siedmymi horami a siedmymi dolinami, a v tej krajine žil jeden človek, ktorý mal zvláštny talent: dokázal sociologicky myslieť. Nasadil si sociologické okuliare a pozrel sa na svet okolo seba, a už sa mu cez túto prizmu zobrazovali sociálne súvislosti, sociálne siete, sociálne modely i sociálne kontexty. Na čokoľvek sa takto pozrel, čo ho sa chytil, dokázal o tom sociologicky pojednať.

Nepatrí sa citovať z vlastných riadkov, ale v takejto gratulácii mi to hádam prejde. „Treba to, myslím, postaviť inak: nie že ‚autor skáče od jednej témy k druhej‘, ale nič nerobí ‚poriadne‘. Čo sa dá robiť, keď iní neskáču, keď im to tak nemyslí, nepáli, keď ich to neláka: autor ‚skáče‘, lebo proste skákať ‚musí‘, zapáčilo sa mu to. Vrhá na nás alternatívne lampáše, a rozhojňuje naše horizonty novými obzormi a obzory horizontmi. Veď jeden z najväčších rajcov je myslieť, na niečo prísť, sledovať, ako sa to kotúľa, krbáľa, ako to všetko spolu hrá, súvisí, ako je svet pospájaný. Proste na čo siahneš, to Ti ide. Poddá sa to. Tvoj mozog, Tvoj cit, tvoje gény, Tvoja skúsenosť tým penetruje, zmocní sa toho, a potom to poláska, pretaví, premení – čo si sa tušilo, teraz to dostalo tvar, formu, ‚řád‘. To je určitý druh geniality, zázračnej schopnosti ‚ukradnúť‘ z nejakej ideo-banky softvéry, výklady, ‚čítania sveta‘, ktoré by pred nami chcela ukryť.“

Mandelštamova žena Nadežda, pokračoval som v tejto zvláštnej „recenzii“, ktorá mala byť aj povzbudením na ktorúsi z Petruskových boľáčiek, hovorila o svojom mužovi: Osip písal básne tak, že ich „počul“, sťahoval ich „zo vzduchu do pera“, kdesi tam viseli: „Možno aj tie Tvoje myšlienkové konštrukty tiež niekde existujú, ony už sú, Ty sa len na ne zamieš, a stiahneš ich odkiaľsi z neba na zem. Máš kľúč, máš boží dar otvárania, tak sa z toho teš, vieš čo by iní za to dali?“

Keď to teraz s odstupom času čítam, možno by som trochu ubral z vyššie opísaného „maskulínneho“ spôsobu uchopovania reality a pridal by som prvky, ktoré čím skôr iba intuitívne. Napríklad také, ktoré sa mi spájajú s Petruskovým vycizelovaným výtvarným a hudobným cítením, s tým, aké blízke je jeho spôsobu vhladu a prieniku do vecí Janáčkovu „vášnivú zaujatosť pre okamžik“ či hľadanie „melodickej pravdy jednej chvíle“, o ktorom písal Kundera, ale aj Dvořákova spontánnosť, bohatstvo melodiky, jeho výmyselnosť, farebnosť. A možno sa mi „Petruskova gnóza“ spája tiež s určitou pred-modernou rurálnou citlivosťou a skoro by som povedal aj zbožnosťou – ale to by ste museli Milana vidieť a počuť: ako podmanivo si nôti, ako dokáže načrtnúť povedzme charakteristické gestá Edvarda Beneša a rovnako výstižne namaľovať krajinku, a najmä ako dokáže zatvoriť oči a pozrieť sa hore...

Témy-vábničky ho neodolateľne priťahovali. „Ve čtvrtok mám besídku o Bourdieuovom pojetí sociálneho a kultúrneho kapitálu, poté diskusi na téma ekonomická sociologie (...) vracím se k sociologii každodennosti (...) čeká mě sociologická analýza účelného oděvu (...) v úterý zahajuju výstavu Jirkovi Bartůňkovi, katalog pošleme

(...) chci ještě napsat analýzu Giddense (...) tož píšu teď skicu o volném čase (...) americká sociologie loglineární je krásně exaktní, ale taky nezřídka exaktně k prdu, když se dokazuje složitě, co každý ví, mě zajímají ty fenomény, na které se statistiky aplikovat nedají (...) mohl bys mi opatřit skriptum *Úvod do sociologie*, asi 8 Kčs, potřebuji to k studii o ubohosti naší sociologické propedeutiky (...)“ – a takto by sa dalo pokračovať v citáciách z listov, ku ktorým ešte treba na ilustráciu pridať texty zo *Sociologického obzoru*, predrevolučného – „Společnosti retardovaného času“, „Stalinismus ve vědě“, „Teorie sociální exkluze“, „Z čeho studují adeпти sociologické vědy?“, „Střepy a střípky z deníku sociologa“ – i porevolučného – „Nad knihou R. Arona *Opium intelektuálů*“, „TGM: sociologie mezi vědou a uměním“, „Tradice a současnost francouzské interpretativní sociologie“, „Aktuálnost ‚banálního zla‘ Hannah Arendtové“, „První literární obraz Josefa Stalina“, „Mediální postmoderní diskurs v Čechách 90. let“.

A samozrejme, nemožno obísť to, na čo sám odkazuje, či už sú to publikácie ako *Teorie a metoda v moderní sociologii*, *Sociologické školy, směry, paradigmatá*, *Sociologie, literatura a politika* [Petrusek 1993; Petrusek, Miltovej, Vodáková 1994; Alan, Petrusek 1996], alebo jeho novšie práce ako „Deziluze z pokroku jako ‚stav ducha‘“, „Od víry ve společnost bez trestů ke společnosti altruistické a nezištné lásky (Na okraj Sorokinovy *Krise našeho věku*)“, „Národní identita v globalizujícím se světě (Rizika a výzvy naivního multikulturalismu a militantního nacionalismu)“, „Století masových médií, extrémů, rebélií a revolucí“, „Zygmunt Bauman – sociolog a filozof naší pozdní doby“ a mnohé ďalšie.

Petrusek je nespochybniteľný erudit, knižožrút par excellence, za desaťročia práce má toho skutočne závatne veľa „načteno“. Okrem kritického čítania má toho aj nesmierne veľa „spracováno“, „přetaveno“, „odkomunikováno“ a po roku 1989 chvalabohu aj úctyhodne mnoho „odučeno“, „odpřednášeno“, „odkontaktováno“. Vďaka Alenke Miltovej a vydavateľstvu SLON (mimo chodom, aj to jubiluje – má za sebou 15 rokov) mohol tak zveľaďovať „rolu národa dedičnú“ – pribúdali učebnice i základná literatúra pre študentov. Z tejto interakcie potom občas vznikajú skvosty.

Avšak najdôležitejšou, príznakovou vlastnosťou viacerých jeho textov je predovšetkým sila sociologickej výpovede o danej skutočnosti. V tomto je Petrusek naozaj „platanom“ – stromom mohutným, hlboko zakoreneným, zvláštnym spôsobom okrasným, vysadzovaným ako „výrazná solitéra“. Sociológov takéhoto formátu, spájajúcich vedu s umením i s troškou mágie je v Čechách, na Morave a na Slovensku iba zopár.

Dnes, zdá sa, sa už o tejto jeho schopnosti vie v početných a rozmanitých komunitách. Na internete som si napríklad našiel takýto zápis o jednej z jeho prednášok: „Poté zde měl referát profesor Miloslav Petrusek, který pohovořil na téma ‚Normotvorná funkce veřejnoprávního média‘ a podal tak – alespoň co do ohlasu, který ten referát měl – živoucí důkaz teze, že ‚akademická sociologie má co říci k praktickým problémům‘. Zapsal jsem si: chybí filosofie médií, znakem postmoderní doby je, že se dává přednost faktům před idejím (sic); názory na normativní řád se mění, když padne převládající řád, dochází ke konfliktu, z čehož plyne všeo-

becná nejistota; norma ovšem neexistuje sama o sobě, každá norma by měla mít hodnotové krytí a musí být podpořena sankcí, dnes dochází k rozpojování vazeb hodnota-norma-sankce; vzniká anomický vztah, protože chybí hodnotové krytí normy; opakem anomie je konsensuální společnost – zde by mohl být ten hlavní úkol veřejnoprávních médií.“ [Šmíd 2000] A aké by podľa Petruskovej vízie mohli byť? „Veřejnoprávní médium by mělo být zároveň Václavem Bělohradským (prostor pro mnohotvárnost), Radimem Paloušem (nepovolit, držet hodnoty), Tomášem Halíkem (nebát se tradičních hodnot, ctnost není nadávka), Mirkem Dušínem (neposmívejme se jistě mravní naivitě) a Tomášem G. Masarykem (moralizovat!)“ [l.c.].

Predchádzajúcich sedem odstavcov by sa určite dalo vyjadriť jednoduchšie, ba možno aj zhrnúť do jednej vety, obrazu, metafory. Petrussek to kedysi sám sformuloval celkom výstižne: „Píšu ťeď k tomu štúdiu, pretože kebych sa z toho nevyžíval, asi bych sa zbláznil.“ A ja iba dodám: je to s ním tak ako s plodným maliarom-naturistom v jednej z Hrabalových poviedok, keď hovorí o tom, prečo a ako maľuje: „Je to ve mně jako v koze...“

7.

Mal som spolu s inými šťastie spoznať Miloslava Petruska ako človeka zvedavého, empatického a inšpirujúceho, chápujúceho svet okolo nás v kontextoch a súvislostiach. Netušil som vtedy, ja ani moji blízki, kde všade túto inšpiráciu uplatníme: pri načrtnutí a spustení projektu „Svedectvá tých, ktorí prežili holokaust“, ktorý uskutočnila Nadácia Milana Šimečku v spolupráci s Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies pri Yale University v prvej polovici 90. rokov, pri práci v Inštitúte pre verejné otázky v druhej polovici 90. rokov či pri mojom pôsobení v roli veľvyslanca Slovenskej republiky vo Washingtone, kde sme sa v rámci verejnej a občianskej diplomacie usilovali predstaviť Slovensko ako krajinu otvorenú voči riešeniu svojich problémov a schopnú rozmyšľať o nich alternatívne.

Inými slovami, aspoň sedemkrát, v siedmich rôznych prostrediach, rovinách a súvislostiach sa mi spolu s priateľmi zo Slovenska pošťastilo komunikovať s výnimočným človekom, ktorý práve vyráža na ďalšiu etapu svojej životnej púte. Ako ho poznám, určite sa už zaoberá tým, aké prekvapenie nám na tomto ďalšom úseku pripraví.

Sedmička je šťastné číslo. Miloslav Petrussek má sedemdesiat. Pán Boh s Tebou, Milan, a zlé preč.

Martin Bútora

Literatura

- Alan, Josef, Miloslav Petrussek. 1996. *Sociologie, literatura a politika*. Praha: Karolinum.
 Bútora, Martin. 1990. „Vyzdvorúvanie alebo každodennosť pozitívnych deviantov.“
 Pp. 76–88 in *Lesk a bieda každodennosti*. Bratislava: Smena.